

Олександр Моця (Київ)

ЗАМКИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ТИП ПОСЕЛЕНЬ

При всіх значних успіхах у вивченні давньоруського періоду історії східних слов'ян проблема замків залишається однією з найбільш нерозроблених. Варто лише вказати на той факт, що в одному із найбільших фундаментальних видань останніх часів з історії та археології Київської Русі цій проблемі відведено «аж» три сторінки тексту¹. Але наявні матеріали (в першу чергу ті, що відносяться до південної зони Русі) всеж дозволяють розглянути питання більш детально.

Соціологічно замок — це феодальне поселення його власника (іншими словами — резиденція), котре звичайно було укріплене і являлось центром вотчинного володіння. Розумінню замка (від польського «zamek») в давньоруських літописах частково відповідали терміни «градъ» та «дворъ». Але на сторінках тих же середньовічних письмових джерел досить слабо описується цей соціальний тип поселень — нема свідчень про його забудову, розміри, особливості господарювання тощо. Незначна інформація обмежується повідомленнями в контексті опису подій типу тих, що відбувалися в 1146 р.

Тоді коаліція київських та чернігівських князів переслідувала війська сіверських князів Ігоря й Святослава Ольговичів. Біля Новгород-Сіверського було розграбоване Ігореве сільце, де знаходився ще й замок: «...йде же бяше оустро-иль дворъ добрѣ. Бѣ же тоу готовизни много въ бретьяничахъ й в погребѣ вина й медовѣ. Й что тяжкого товара всякого до желѣза й до мѣди, не тягли бяхоуть от множества всего того вывозити»². Переможці наказали переносити все, що можна, на вози, а потім підпалили замок. На сьогодні набагато більше даних знаходимо в археологічних матеріалах, до розгляду яких зараз і переходимо.

До характерних рис планування феодальних замків, що були розраховані для проживання на їх площах самого феодала, його челяді, людей, котрі належали до вотчинної адміністрації, дружинників, населення, яке обробляло землі місцевого володаря і постійно знаходилося на феодальному дворі, звичайно відносять житла самого феодала та його оточення, різні виробничі й господарські приміщення. Сама площа замку досягала 1 га. На думку В. Й. До-
вженка, житлові споруди розміщувались колом і були завжди

пов'язані конструктивно з кріпосними спорудами, через що будувались разом з ними. Господарські приміщення розташовувались в центрі забудованої площадки, а майстерні (особливо ті, що були пов'язані з вогнем) — за його межами³.

Площі замків відрізняють їх від розмірів укріплених частин більшості малих міст давньоруського часу, що визначаються, як мінімум, в 2–2,5 га⁴. Самі ж замки були пристосовані для їх захисту незначною кількістю воїнів. Цей факт мав аналогії і в Західній Європі — там гарнізон великого замку складав близько 100 чоловік, а замки середньої величини мали лише 25–50 воїнів⁵.

Що стосується археологічних ознак, що відрізняли замки від рядових сільських поселень, то В. В. Седовим в свій час були запропоновані наступні: наявність укріплень; знахідки предметів озброєння й спорядження вершника; наявність скляних браслетів; значна майнова диференціація серед населення таких городищ, що прослідковується за знахідками окремих категорій речей і за характером будівель; тісний зв'язок із сільським господарством, що становило основу економіки таких городищ; слабкий та однобічний розвиток ремісничого виробництва; відносно незначні розміри⁶. На сьогоднішній день можна відзначити, що лише дві із вищеперерахованих ознак не знаходять підтвердження у зв'язку з накопиченням археологічної інформації: 1) скляні браслети знаходять у великій кількості і на відкритих сільських поселеннях; 2) рівень розвитку сільського ремесла (в тому числі й замкового) не був таким разюче відсталим від міського, хоч асортимент виробів в урбаністичних центрах все ж був різноманітнішим.

Ще одне важливе спостереження було зроблене В. Й. Довженком у вищезгаданій праці: укріплені поселення на кордонах Київської Русі слід розглядати як залишки військових сторожових фортець, котрі мали відмінні від феодальних замків функції. Тож гради по Сулі, Трубежу, Росі, Росаві, Стугні, Дніпру від Києва до Канева та по деяким іншим південноруським річкам (звичайно, якщо вони на сьогодні ще недостатньо вивчені) слід в першу чергу розглядати як військові фортеці, гарнізонам яких первинним завданням ставилась оборона рубежів держави від зовнішнього ворога. Але замки й сторожові фортеці, з точки зору археологічних ознак, об'єднували відносно невеликі розміри та наявність лише однієї укріпленої площадки.

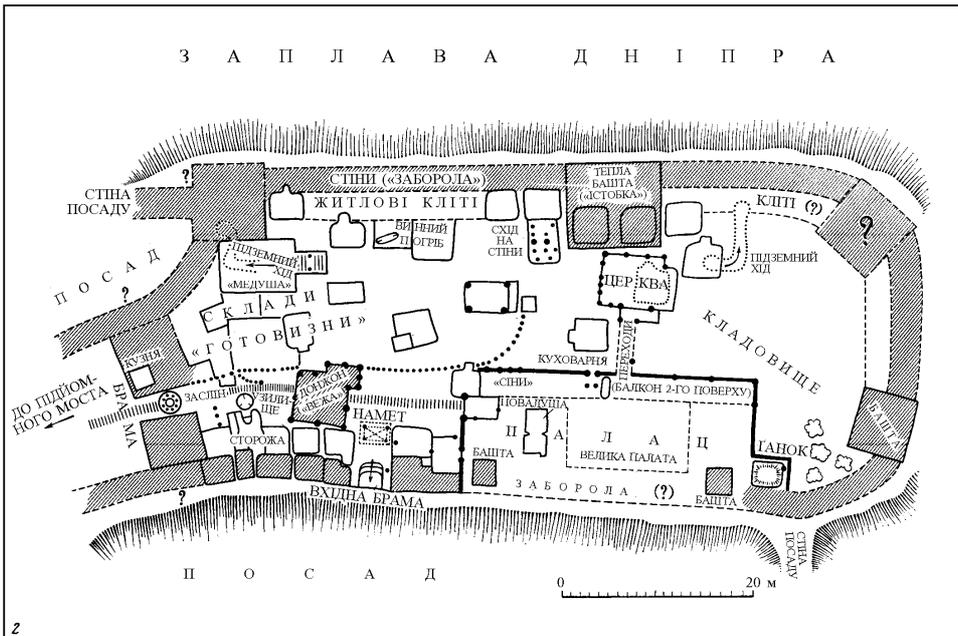
Тож, враховуючи вищерозглянуті положення, звернемось тепер до розгляду найбільш широко копаних, невеликих за розмірами укріплених поселень давньоруських часів.

Першим серед них слід вказати на Замкову гору літописного Любеча — пам'ятку, котру в багатьох наукових виданнях представ-

ляють як класичний замок початку II тис. н. е. Укріплення тут були побудовані в другій половині XI ст.: стіни із глини й дубових зрубів охоплювали не лише сам замок, але й все місто. Перша складова частина цього великого населеного пункту являлась одночасово і його детинцем, що займав площу 0,35 га. Тому тут будівлі стояли по колу майже впритул одна до одної. Замок відділявся від самого міста сухим ровом, через нього був перекинутий міст. Ворота з двома баштами мали досить глибокий тунель з трьома заслонами. Далі у невеликому дворі розміщувалась сторожа, і звідти йшов перехід на стіни та знаходилося підземелля. Ліворуч від мощеної дороги було збудовано багато клітей — комор для зберігання запасів продуктів. В глибині «двору сторожі» стояла вежа, в підлозі якої були викопані ями — сховища для зерна і води. Ця вежа — донжон була основним місцем, від якого розходились замкові дороги: через неї можна було потрапити в господарчий район клітей з «готовизною», з цього місця пролягав шлях до князівського палацу. Судячи зі знахідок золотих і срібних прикрас, господар вежі був багатим і знатним боярином. За описаним донжоном відкривався невеликий парадний двір перед самим князівським палацом. На цьому дворі стояло шатро для почесної варти і був таємний спуск до стіни, у своєму роді «водяні ворота». Сам палац являв собою трьох'ярусну будівлю з трьома високими теремами, середній з поверхів якої відносився до парадних князівських апартаментів — тут знаходилась широка галерея й велика за розмірами палата. В замку була також покрита свинцевою кривлею невелика церква. А вздовж стін вкопані в землю великі мідні казани для «вару» — кип'ятку на випадок нападу ворогів (мал. 1). Всього тут могло проживати 200–250 чоловік, а гарнізон на своїх запасах міг протриматися більше року.

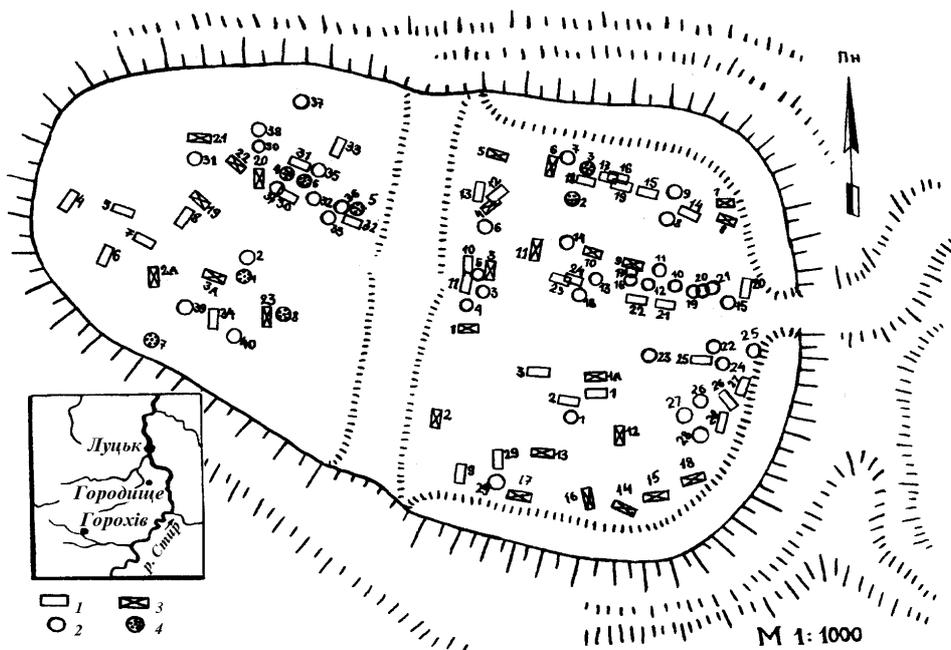
На думку дослідника цього археологічного комплексу, «Любецький замок являвся резиденцією чернігівського князя і повністю був пристосований для життя та обслуговування князівської родини. Ремісниче населення проживало поза замком, як в межах стін посаду, так і за ними. Замок не можна розглядати окремо від міста»⁷. Остання фраза не дозволяє і нам розглядати укріплену площадку в Любечі як характерний давньоруський замок. А той факт, що на протязі майже чотирьох десятиліть інформація про його розкопки обмежена буквально кількома сторінками тексту в нечислених наукових виданнях, дозволяє деяким дослідникам навіть піддавати сумніву інтерпретацію Б. О. Рибаківа і стверджувати про створення всього комплексу в такому вигляді лише за часів І. Мазепи⁸.

В значній мірі відповідає уявленням про замок на ранньому етапі його формування городище Вал під Луцьком, що існувало з кінця

Мал. 1. Любеч. План замку (Б) та його реконструкція (А) (За Б. О. Рибаківим).

X — на протязі всього XI ст. Тут на площі близько 6 тис. м². досліджено 34 житла-напівземлянки, 24 споруди виробничого та господарсько-побутового призначення, 40 господарських ям, 8 вогнищ поза спорудами. Знаходилося воно на підвищенні серед боліт на березі р. Полонка і займало площу 0,8 га. Укріплене частоколом по всьому периметру, а з напольного боку ще й насипано вал. В центральній частині городища була незабудованою досить значна площа, де виявлена лише одна споруда (№ 11), в якій знайдений скарб срібних речей. На думку М. М. Кучінка, тут було зведено значну за розмірами наземну дерев'яну будівлю, від якої, проте, не залишилось якихось помітних слідів, окрім вже згаданої підкліткі. Але якщо не збереглися

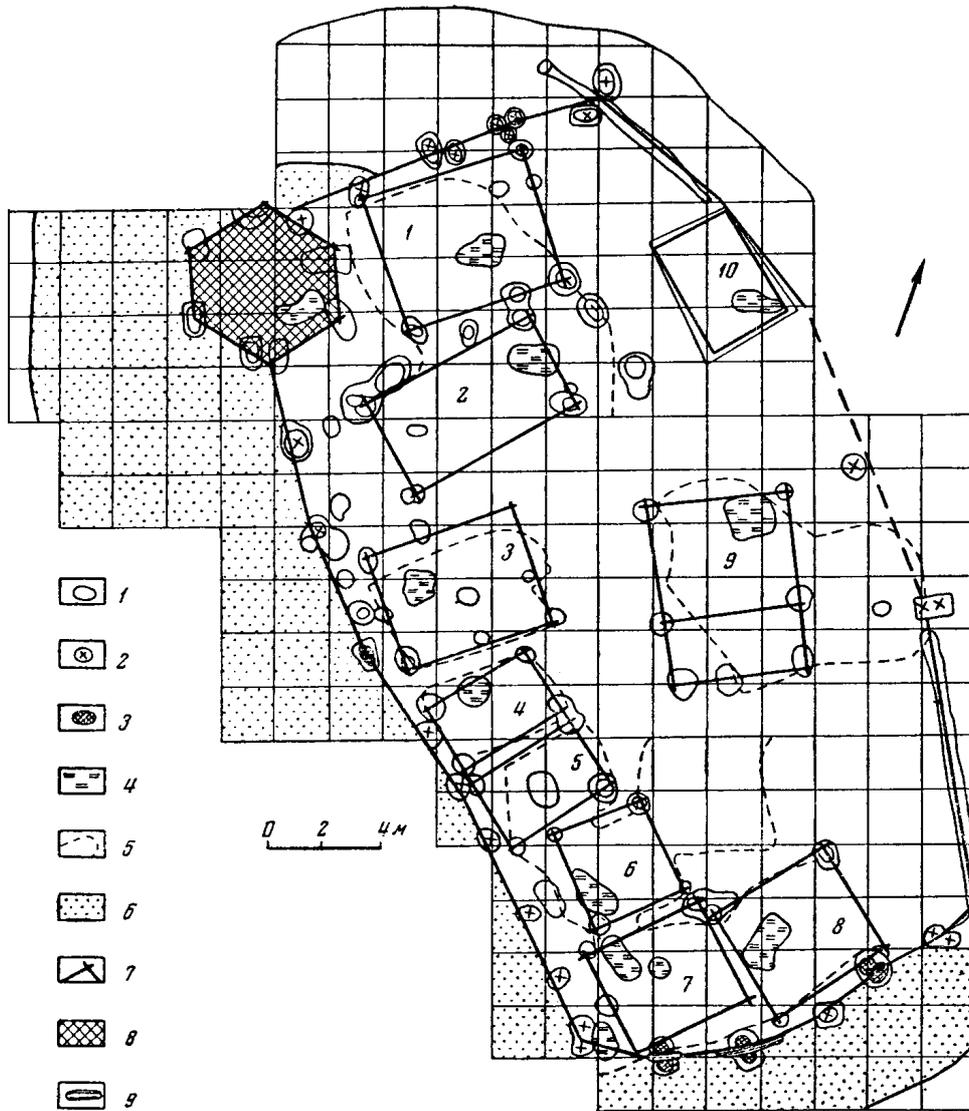

Мал. 2. Городище Вал. План (за М. М. Кучінко).
 Умовні позначення: 1 — житла; 2 — господарські ями; 3 — господарські споруди; 4 — вогнища за межами жител.

матеріальні свідчення проживання в ній володаря поселення (хоча б наявність печі, побутових предметів тощо), навряд можна говорити про його постійне перебування тут. Поруч з укріпленнями було розташоване відкрите селище.

Серед господарчих споруд дослідник виділяє залишки млина, кузні, кількох гончарних та залізобних майстерень. Економічною основою життєдіяльності було сільське господарство. Також знайдені речі військового призначення, різноманітний побутовий інвентар. Тобто, є всі ознаки для інтерпретації поселення як раннього за часом створення феодального замку, за виключенням постійного проживання тут його володаря. В кінці XI ст. цей населений пункт було знищено в результаті раптового нападу (мал. 2)⁹.

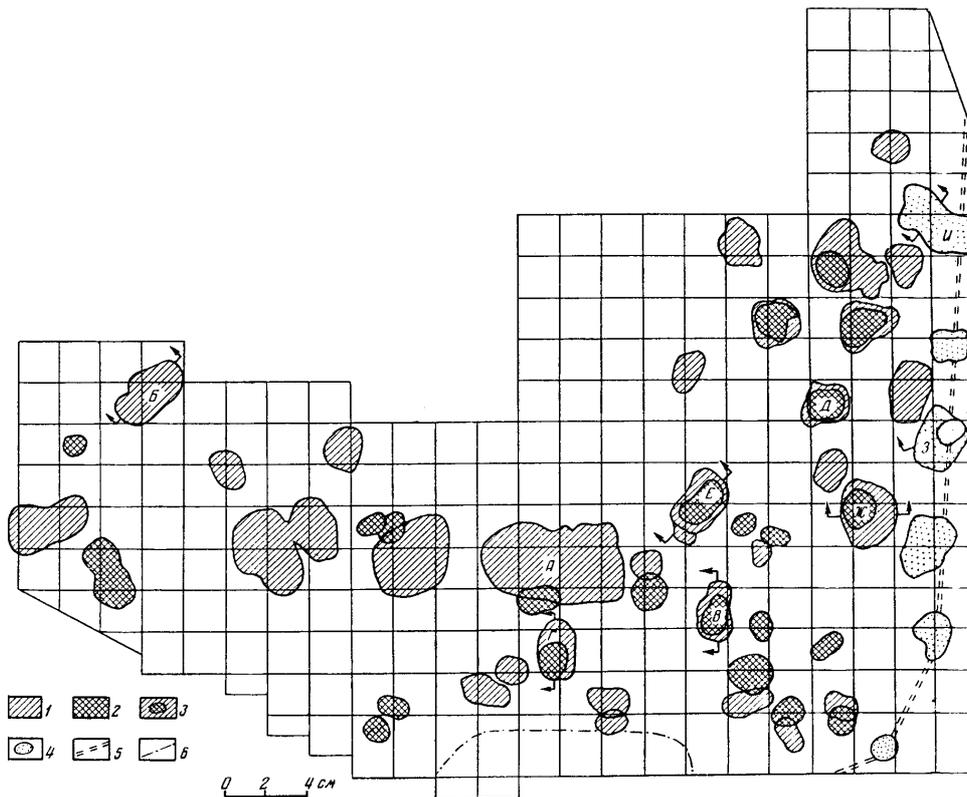
Ще одним «болотним замком» є городище Воїнщина (Церковище) площею 0,14 га, що знаходиться на підвищенні площею в 4 га в поймі р. Ногать на Смоленщині. Земляний насип в зовнішній частині поселення по краю був укріплений колодами. А всю житлову частину оточувала стінка із горизонтально поставлених колод. В східній частині площадки знаходилась башта; спеціального в'їзду на городище не існувало. Серед наземних жител зрубної конструкції виділяється одне (№ 9) розмірами 6,5x5 м, можливо, п'ятистінка та ще й двоповерхова, з піччю (мал. 3). На

Мал. 3. Городище Воїнщина. План (за В. В. Седовим).

Умовні позначення: 1 — ями верхнього горизонту давньоруського шару;
 2 — ями стоек оборонної стіни; 3 — пустоти ям; 4 — залишки печей;
 5 — контури п'ятен жител; 6 — насип валу; 7 — реконструйовані межі жител та оборонних споруд; 8 — башта; 9 — згорілі залишки дерев'яної стіни.

думку В. В. Седова, серединне положення цієї споруди і великі розміри дозволяють допускати інтерпретацію її, як житла володаря поселення. Поруч знаходились конюшня та інші споруди. Відносно мала кількість знахідок пояснюється як і в попередньому випадку нападом супротивника та послідуною «проробкою» розграбованого населеного пункту мешканцями оточуючих поселень¹⁰.

Мал. 4. Бородінське городище. План (За В. В. Седовим).
Умовні позначення: 1 — підпільні ями й господарчі ями; 2 — залишки глинобитних печей; 3 — скупчення пічної обмазки в заповненні підпільних ям; 4 — ями від стовпів огорожі; 5 — напрямлення огорожі; 6 — приблизні межі комори феодала.

Серед знахідок превалюють сільськогосподарські знаряддя праці та деякі ремісничі вироби, що засвідчує другорядну роль скотарства. Площадка городища була забудована досить щільно. Знайдено певну кількість предметів озброєння, чисельні побутові вироби, прикраси, коромисло вагів. Датуються городище XII–XIII ст. і може бути інтерпретоване як місце проживання досить незначного за своїм соціальним статусом володаря.

Там же, на Смоленщині, на березі р. Волості було досліджене Бородінське городище XII — XIV ст. площею 0,3 га¹¹. Поруч з ним розташоване обширне селище. Вал насипався із привозної глини, а саме життя на площадці городища почалося лише тоді, коли повністю спорудили укріплення. Житлові споруди були наземними; серед них виділяється житло феодала, що знаходилося в центральній частині забудови. Підпільна яма тут була більш великих розмірів (17 м²), ніж в інших випадках, виявлені також залишки печі та погріб розмірами 3,4 x 2,4 м (мал. 4).

При дослідженні цього об'єкту знайдено бронзову булаву, фрагменти кольчуги, шпору, вудила, срібний печатний перстень, бронзову іконку і лампадку, три браслети й інші речі. В кількох метрах від житла володаря садиби знаходились його господарські будівлі — тут були знайдені різноманітні сільськогосподарські предмети, стремена, п'ять вудил, сокири та інші речі (вірогідно, там же містилася комора). Основою економічної життєдіяльності являлось сільське господарство, а спеціалісти-ремісники постійно не працювали (за виключенням виготовлення цвяхів), але перебували тут періодично. Виявлені (окрім вже згаданих) інші предмети озброєння та кінське спорядження, срібні фібули, чисельні поясні пряжки, ажурні привіски, сотні уламків скляних браслетів, мідна чаша, писало, хрести-тільники, бронзові іконка та лампадка, кружальце від підсвічника церковного типу. На думку В. В. Седова, жителі Бородінського городища, вірогідно, вимерли від мору. Наявність відносно великого за розмірами житла феодала дозволяє говорити про те, що цей мілкопомісний володар проживав тут постійно.

Ще одна укріплена садиба феодала XII — XIII ст. площею 0,2 га була досліджена в басейні р. Прут біля с. Чорнівка на Буковині¹². З напільного боку виявлені ще й додаткові укріплення. До головної лінії оборони входило 32 оборонні кліті — зруби в основному прямокутної форми розмірами 4,7 x 2,7 м. Головна укріплена лінія мала два яруси бою. Нижній складався з приміщень пустотілих зрубів, а верхній — з бойового майданчика на накатнику. Усі кліті були збудовані за єдиним, раніше наміченим планом. Використовувались вони як бойові камери, з яких велася стрільба по ворогу, і одночасно служили складськими приміщеннями. Біля в'їзду на городище знаходилась вежа розмірами 4,4 x 4,4 м. До оборонних клітей примикали житлово-господарські зруби, що майже не відрізнялись обладнанням і знайденими в них речами.

Можливо, вони належали рядовим дружинникам. У найвищій частині двору розташовувалось двоповерхове житло феодала, в якому глинобитна піч знаходилась на другому поверсі. Біля нього було побудовано ще кілька будівель, що відрізнялись одна від одної своїми розмірами (10–55 м²) та речовим матеріалом.

Весь двір городища в цілому поділявся на дві частини — житлову та господарську (до складу останньої входили хліви, легкі навіси, викладена камінням робоча площадка). В середині деяких клітей виявлені залишки глиняної обмазки зі слідами побілки, а долівки були підмащені жовтою глиною. Ці зруби щільно розміщувались біля оборонної лінії садиби, але не складали суцільного ряду (стояли на відстані 1–1,2 м один від одного). Площа споруд коливалась в межах

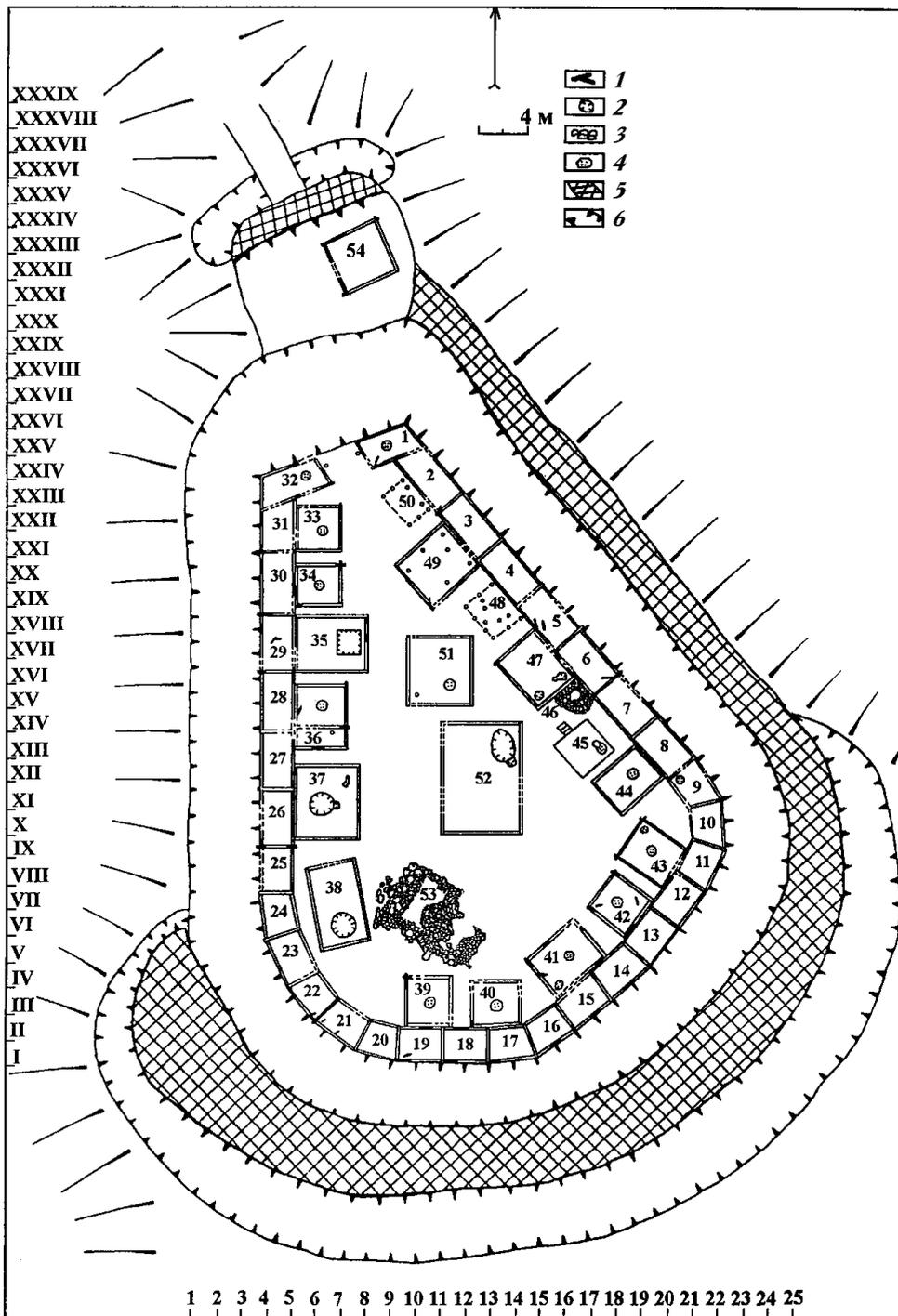
13–19 м² за виключенням № 6–8, де площа становила 27–31 м² (тут були і підвали). Посередині зрубів в ямах діаметром 0,85 м і глибиною 0,1 м розміщувались відкриті вогнища. Вірогідно, лише в двох випадках (№ 6, 8) були зведені стаціонарні глинобитні печі (мал. 5). Тому можна погодитись з думкою І. П. Возного, що: «відсутність в житлах стаціонарних печей... свідчить, що, напевно, в обов'язки сільської залежної общини входило утримання військової залоги фортеці або дружинники постійно тут не жили, а приїзжали сюди на чергування на певний період. З часом їх змінювала інша група служилих людей, тому необхідності у спорудженні стаціонарних опалювальних споруд не було»¹³. Всього в садибі могло мешкати не менше 13 дружинників зі своїми сім'ями.

Майже в усіх житлах знайдені сільськогосподарські знаряддя праці. Можна говорити про стійлове утримання худоби, розвиток деяких ремесел (обробка заліза, деревообробне й косторізне ремесла та деякі інші. Наявний різноманітний асортимент предметів озброєння і спорядження верхового коня. Зафіксовані сліди торгівельних операцій (амфорна тара, полив'яний посуд, стеатитова іконка) та написи на побутових предметах. Про релігійні уявлення говорять знахідки іконок, хрестів-енколпіїв та тільників. Аде разом з тим слід вказати й на наявність «будівничої жертви» — кісток коня під фундаментом найбільшої споруди та про ікла кабана, що служили амулетами-оберегами.

Біля городища знаходилось одне велике, а на певній відстані ще сім невеликих відкритих селищ.

Найбільш відомим серед південноруських замків являється Райковецьке городище XII–XIII ст. на р. Гнилоп'ять¹⁴. Воно розміщувалось в кількох десятках кілометрів від південного рубежу давньоруської держави і тому не може розглядатись як прикордонна фортеця, основною функцією гарнізону якої була оборона певного району від кочових орд. Площа городища дещо перевищувала 1 га. Його оточував потужний земляний вал, основу якого становили рублені дубові кліті — городні, заповнені всередині глиною. Укріплення доповнювались подвійною лінією глибоких ровів. Житла, господарські споруди та ремісничі майстерні розташовані по колу вздовж згаданих укріплень і утворювали єдине ціле з городнями, з якими були пов'язані конструктивно.

Житлові та господарські кліті розташовані вздовж валу в два ряди. Перший ряд, що безпосередньо примикав до городень, був суцільний, а другий мав певні інтервали в забудові. Кліті першого ряду являли собою житла, а кліті другого мали господарче призначення (в них утримувалась худоба, зберігався різноманітний інвентар, знаходились засіки для зерна та інших продуктів). У ряді житлових клітей

Мал. 5. Чорнівське городище. План (За І. П. Возним). Умовні позначення: 1 — обгоріле дерево; 2 — яма; 3 — каміння; 4 — вогнище; 5 — вал; 6 — рів.

простежено чергування меншої з піччю і більшої без печі, що сполучались між собою боковими проходами. Майже скрізь до двох житлових клітей прибудовувалась одна господарська. Тож можна вважати, що одна родина займала дві кліті в першому ряді і одну в другому. Всього по периметру досліджено 52 житлові і 25 господарських клітей.

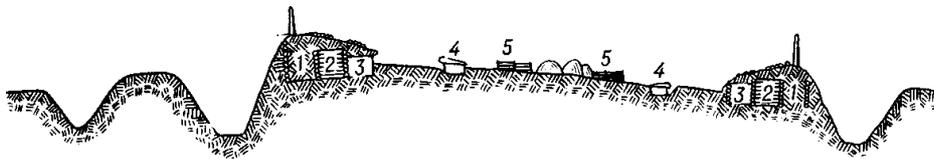
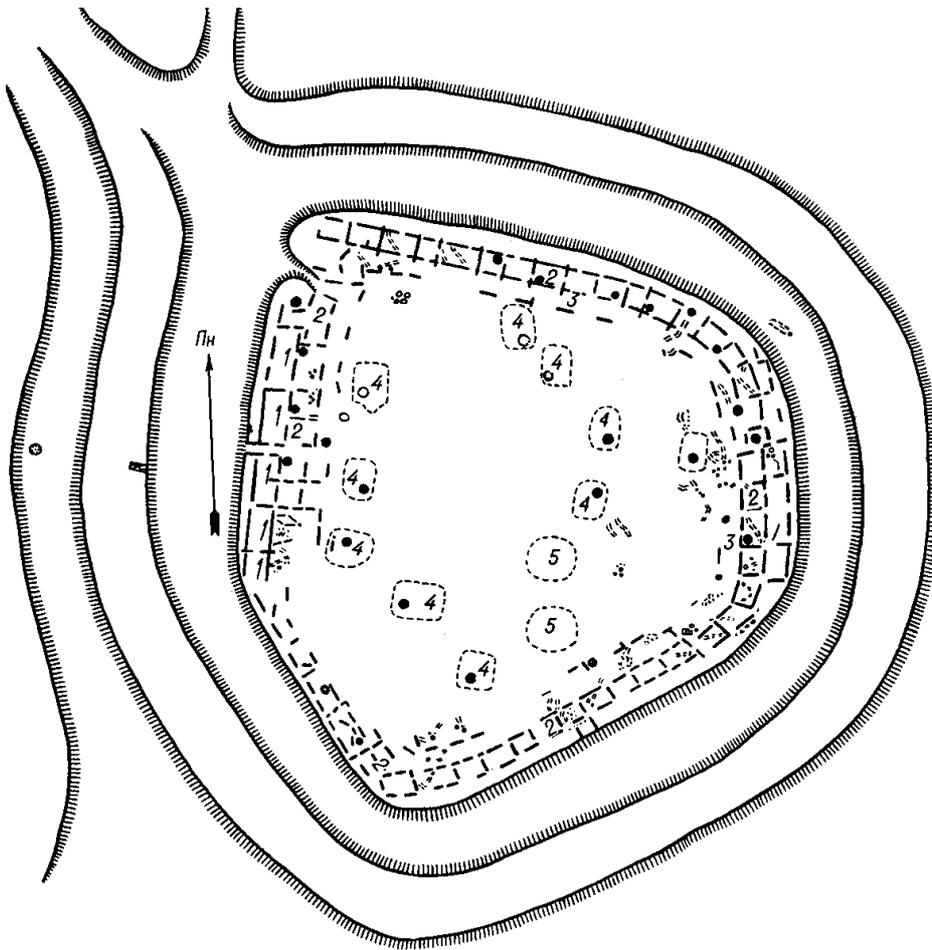
Найбільш цікаві житла виявлені в західній частині городища на самій високій точці плато, де за всіма ознаками жила найбільш заможна частина населення. Про це свідчать знайдені тут коштовні прикраси, позолочений посуд та інші речі.

Одна з таких житлових клітей (№ 8), що мала розміри 4,3 x 2,7 м, була частково обкладена плитками із пісковика. Серед знахідок тут виявлені бронзова булава, меч, шолом, дерев'яний посуд, різні злаки, моток ниток, прясло, фрагменти тканини й парчі, кераміка, глиняна іграшка, замки, ключі, уламки позолоченої посудини, срібні та скляні прикраси. В третій кліті цього житлово-господарського об'єкту, де знаходилась піч, виявлено посуд, скляні браслети, шпору, дві сокири, сагайдак зі стрілами. В господарчій прибудові були знайдені кістяк корови, два лемеха, чересло, три серпи, вудила.

Ще одна кліть (№ 10), що знаходилась поруч, була всередині обмазана глиною і побілена, її розміри 4,4 x 2,6 м. Тут виявлено найбільше культових предметів: дев'ять енкалпціонів (вірогідно вони були зв'язані разом), круглу мідну панагію із зображенням Божої матері та немовля, керамічний образок, мідний хрестик — розп'яття з цвяшками для кріплення до дерева. Можливо, тут була молільня.

Центральна частина цього замку являла собою внутрішнє подвір'я для усіх жител. Тут були розміщені кошари для худоби і стояли стоги сіна й соломи, від яких залишились великі круглі площадки, вкриті шаром рослинного попелу. Також знаходились приміщення-напівземлянки ремісників (мал. 6). Всього на городищі проживало 23–24 сім'ї.

Як стверджував В. К. Гончаров, економічною основою життєдіяльності місцевих жителів було сільське господарство. Худобу утримували в сараях та хлівах (другий ряд клітей). Про розвиток ремесла говорять знахідки горну для виплавки заліза й 47 криць, фіксація кузні та кількох ювелірних майстерень, 4 гончарних горнів, майстерень для обробки каміння і кістки. А в цілому знайдено тисячі залізних виробів, золоті й срібні прикраси, мідний та бронзовий посуд, круглі металеві дзеркала (популярні у кочівників), шиферні й глиняні пряслиця, дерев'яний і керамічний посуд, скарб із 40 скляних браслетів. Із предметів озброєння знайдено 10 мечів, шаблю, 24 наконечника списів, 2 бойові сокири, більш як 1000 наконечників стріл і сагайдак, 31 булаву (5 мідних позолочених), 9 кинджалів, 3 кольчуги,

Мал. 6. Райковецьке городище. План (За В. К. Гончаровим).

Умовні позначення: 1 — городні, заповнені землею; 2 — кліті; 3 — прибудови до клітей; 4 — напівземлянкові житла; 5 — господарчі споруди.

шолом. Крім того, зафіксовано знахідки більше 10 шпор і 19 стремен. Про релігійні вірування говорять 24 хрести-енколпіони, 26 натільних хрестиків, 2 образки, панагія, 2 лампадки, зміювик, 4 лунниці, 17 кістяних амулетів-оберегів.

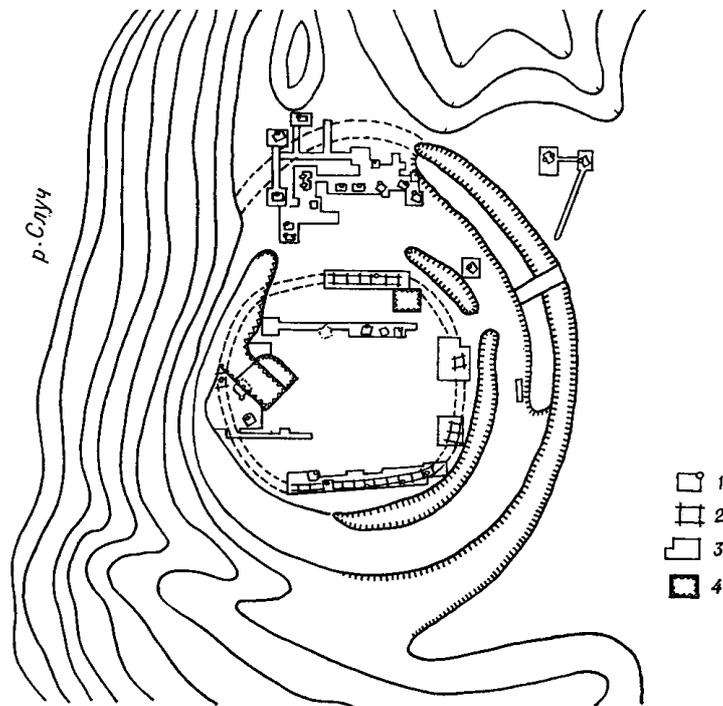
Біля городища відкрито обширне селище, а в його окрузі — ще чотири.

З усіх вищерозглянутих матеріалів можна зробити кілька узагальнюючих висновків, що доповнюють наявну інформацію про замки

епохи Київської Русі. Майже біля кожного з них знаходилось відкрите селище (окрім Воїнщини), а в тих випадках, коли проводилось обстеження округи, було виявлено ще й по кілька селищ, правда, менших за розмірами від призамкових (Чорнівка, Райки). Мабуть, якраз в них і проживали особисто залежні від конкретного володаря селяни. Така структура «гнізда» поселень (укріпленого та кількох неукріплених), вірогідно, археологічно відображає феодальну вотчину. В кількох випадках (Воїнщина, Бородінське, Вал, Чорнівське) зафіксовані житла феодалів, але на Валу воно було легкої наземної конструкції, а на Чорнівському навколо основної будівлі збереглися (за виключенням кількох споруд) сліди лише тимчасового перебування оточення господаря садиби, без якого, звичайно, він не міг обійтись. Тож, в цих двох останніх випадках не можна стверджувати про постійне перебування феодала у своєму замку. А на площі найбільш значного із розглянутих вище укріплених поселень — Райковецького городища — взагалі не виявлено стаціонарного й великого за розмірами житла володаря, хоча речей елітарного рівня знайдено досить багато.

Таке, на перший погляд, парадоксальне спостереження (чим значніший замок, тим менш вірогідно зафіксувати стаціонарне житло феодала) знаходить пояснення в одному висновку Б. О. Рибаківа: «...усі великі руські міста середньовіччя являли собою як би колективний замок земельних магнатів всього князівства, що поєднувалось з наявністю у цих феодалів замських замків на периферії князівства»¹⁵. Давньоруське місто в першу чергу було центром сільсько-господарської округи¹⁶ і тому з підвищенням соціального статусу конкретного представника феодального страту (чи класу) він більше волів перебувати в урбаністичному центрі, а не постійно проживати в своїй вотчині. Там за нього господарством керувала його адміністрація.

Але зачепивши тему міста, коротко зупинимось ще на одному сюжеті. Мова піде про перетворення замку в урбаністичну структуру — такий шлях формування середньовічного міста (як один із варіантів) визнається багатьма дослідниками. Всі вищерозглянуті археологічні комплекси мали одну укріплену площадку, тоді як місто їх мало не менше двох. Це досить суттєвий археологічний факт, який дозволяє відділити замок від самого малого за розмірами міста. Прикладами можуть стати два пункти: Колодяжинське городище на Случі та Велике Слободкінське на Навлі¹⁷. Перше мало розміри 1,5 га, а друге було ще меншим (приблизно 0,5 га). У відношенні матеріальної культури вони мають багато спільного із вищерозглянутими замками, але існує й принципово відмінна деталь — наявність в обох випадках хоч і невеликих за розмірами, але вже укріплених посадів (мал. 7, 8).

Мал. 7. Колодяжинське городище. План (За Р. О. Юрою). Умовні позначення: 1 — напівземлянки; 2 — кліті; 3 — розкопи; 4 — котловани.

Симптоматичним є те, що, на відміну від безіменних замків, обидва із згаданих вище пунктів вже зафіксовані на сторінках давньоруських літописів. Про перший читаємо під 1240 р., коли Батий, взявши Київ, «...приде к городу Колодязьноу й постави порока 12 й не може разбити стѣны, й начать перемолѣвливати люди. Они же послоушавше злого совѣта его, передашася й сами избити быша»¹⁸. Другий пункт — це залишки літописного міста Болдич, котре згадується два рази під 1146 р.¹⁹

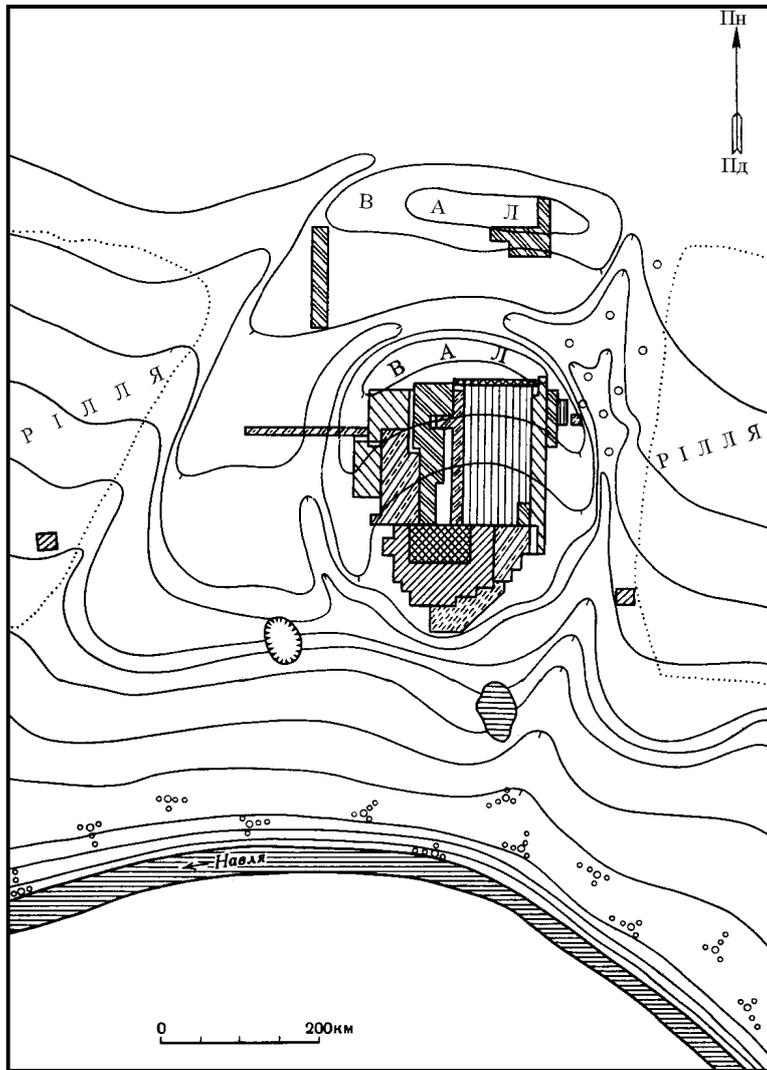
З усього вищесказаного можна зробити останній висновок: вивчення замків є перспективним і актуальним, а отримані в майбутньому матеріали дадуть ще багато нової історичної інформації у відношенні давньоруської моделі феодалізму.

¹ Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 94–96.

² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — М., 1962. — Стлб. 333.

³ Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. — 1975. — Вип. 16. — С. 4.

⁴ Кучера М. П. Размеры древнерусского города на территории Украинской ССР // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 72; Куза А. В. Социально-истори-

Мал. 8. Велике Слободкінське городище. План (За Т. М. Нікольською).

ческая типология древнерусских укрепленных поселений IX — середины XIII вв. (Методика исследования) // Археологические памятники Лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э. — Воронеж, 1983. — С. 32.

⁵ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1970. — № 140. — С. 192.

⁶ Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.) // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1996. — № 9. — С. 123–124.

⁷ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982. — С. 428.

⁸ Вечерський В. Що знайшов академік Рыбаков // Старожитності. — 1992. — Ч. 8. — С. 8.

⁹ Кучінко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. — Луцьк, 1996. — 207 с.

¹⁰ Седов В. В. Указ. соч. — С. 51–92.

¹¹ Там же. — С. 92–122.

¹² Возний І. П. Чорнівське городище XII–XIII ст. (матеріальна культура, господарство та побут населення): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — 24 с.; Його ж. Чорнівське городище — феодальна садиба XII–XIII ст. // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. — Чернігів, 1997. — С. 133–141.

¹³ Возний І. П. Чорнівське городище XII–XIII ст. — С. 14.

¹⁴ Гончаров В. К. Райковецьке городище. — К., 1950. — 218 с.; Археологія Української РСР. — Т. 3. — К., 1975. — С. 270–274.

¹⁵ Древняя Русь. Город, замок, село. — С. 94.

¹⁶ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 233.

¹⁷ Юра Р. Т. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. — Т. XII. — К., 1962. — С. 57–130; Никольская Т. Н. Городище Слободка XII–XIII вв. — М., 1987. — 185 с.

¹⁸ Ипатьевская летопись. — Стлб. 786.

¹⁹ Там же. — Стлб. 335, 336.